

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין

שי ואלטר

חיים יחיאל בורנשטיין (ה'תר"ה – התרפ"ח, 1845 - 1928) היה הראשון שטען כי הלוח הקבוע עבר תהליך של התגבשות, מאז היווסדו בשנת 670 לשטרות (= ד'קיי"ט ליצירה = 358/9 לספירה), ועד פרסומו בתקופת מחלוקת הלוח בימי הגאונים (ד'תרפ"ב–ד'תרפ"ד ליצירה), שבה הגיע לשלבו הסופי, כפי שהוא מוכר בימינו.

כדי לנסות לשפוך אור על תהליך ההתגבשות, חיפש בורנשטיין, לאורך כל התקופה שבין ד'קיי"ט לד'תרפ"ב ליצירה (4119–4682; 358/9–921/2 לספירה), מקורות שמהם ניתן ללמוד על חשבונות הלוח. מלבד שימוש בפיזטים ובמקורות תורניים, כגון: מסכת סופרים, פרקי רבי אליעזר וברייתא דשמואל, ניסה בורנשטיין ללקט מסמכים שבהם מופיעים תאריכים, כדי להשוותם לתאריכים העולים מן הלוח הנוכחי.

קיומו של הבדל בין התאריך המופיע במסמך קדום לבין התאריך המחושב על פי כללי הלוח הנוכחי יכול, לדעת בורנשטיין, להוות ראיה לכך שהלוח – בין בחשבונותיו ובין בכלליו – היה שונה מן הלוח הנהוג כיום.

סה"כ בכתביו הזכיר בורנשטיין ששה תאריכי השוואה כאלה, מהשנים 4260, 4266, 4383, 4511, 4596, 4607, ומלבדם גם את ההבדלים בין קביעת א"י לבבל בשנים 4682 – 4684.

ננתח כאן בקצרה את המקורות לשבעת תאריכי השוואה אלו, את היחס אליהם במחקר, ואת המסקנה הסופית הנובעת מהם.

מתודת תאריכי ההשוואה הוזכרה לראשונה בספרו של בורנשטיין "מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר"¹. הוא הזכיר שם את שלושת התאריכים הראשונים שהצגנו בטבלה וכתב:

נקל להוציא מזה משפט, כי אם אמנם רוב השנים היו מכוונות בקביעותיהן עם שנותנו אנו, כי הדחיות הראשיות, ד"ו ומולד זקן, כבר היו לאבני הפנה בסדר עבורם, וחשבון המולדות יוכל להוליד שנוי אך בשנים שמולדותיהן סמוכים לגבולי הקביעה, והירח – עד בשחק נאמן תמיד – בחליפות אורו נתן בידם פלס ומאזני צדק לבלתי יעבטו ארחותם, – הנה בכל זאת יש אשר שנותיהם היו שונות בקביעתן משלנו. עדים רבים לא נוכל להביא על הדבר הזה, כי מספר השנים שהגיעו לנו בקביעתן כמוהו **כאין וילד ימנם, כי אך שתיים או שלש הן**. אולם גם הן מספיקות להוכיח כי ישר משפטנו. השנה האחת היא שנת תתי"א לשטרות, ד"א ר"ס ליצירה, שיום י"ג בכסלו (שבו מת רבינא לפי עדות רש"י באגרתו) חל בארבעה בשבת, מסכים עם חשבונו. השנה השנית היא ד"א שפ"ג, שנת בוא מחמד למדינה. לפי קבלה ישנה אשר בידי הערבים מצא מחמד, בבואו למדינה, את היהודים חוגגים את יום הכפורים שלהם; ולפי עדות רוב הסופרים היה יום ביאתו שמה בשמונה ימים לירח רביע ראשון, והוא בעשרים לספטמבר, אשר חל בו אז באמת יום הכפורים בחשבונו (עיין בספר "מחמד" להחכם ווייל צד XXI). הנה כן יש בידנו שתי שנים המכוונות בקביעתן עם חשבונו; אף כי קביעת השנה השנית (ד"א שפ"ג) אינה ברורה כראשונה (ד"א ר"ס), בהיותה מיוסדת על קבלת העם (שביאת מחמד למדינה היתה ביום הכפורים), אשר לא תמיד האמת נר לרגליה, ובהיות הסופרים מחולקים בדעותיהם ביום החודש אשר בו בא מחמד שמה (עיין ווייל בספרו הני"ל צד 76 וצד 81). אולם לעומתן שנת תתי"ז לשטרות ד"א רס"ו ליצירה, נוהגת מקום לבעלי דין לפקפק בה, כי יום רביעי באדר (שמת

¹ חיים יחיאל בורנשטיין, מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר, "ורשה תרס"ד, עמ' 17-18.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

בו רב אחי בר רב הונא, לפי עדות רש"י שם) חל בחד בשבא, וא"כ חל יום הפסח ביום ו', וראש השנה בשנת דרס"ז שאחריה, ביום א', ויום ערבה בשבת; וזרות כפולה בדבר, כי מולד תשרי היה מולד זקן (א' כ"ב תתקפ"ג) וחל ביום פסול, ובכ"ז נקבע ר"ה ביומו. ונראה מזה, כי לא היו חוששים אז ליום ערבה שלא יחול בשבת, וכי מלבד זאת, המולד שהיה אצלנו זקן, בחור היה לפי חשבונם.

מקטע זה ניתן לראות שבורנשטיין ער לעובדה ששיטת תאריכי ההשוואה מוגבלת ביכולת ללמד על חשבון הלוח, בגלל שגם לפי החשבון הקדום, לא ייווצרו הרבה הבדלים.² ועוד, אין תאריכי השוואה רבים בתקופה זאת של מאות שנים, ואפילו ילד יכול לספור אותם. עם זאת, מתוך שלושת תאריכי ההשוואה שמצא – אחד מהם מלמד על לוח שונה. למען הסדר הטוב, נמשיך כעת בהצגת התאריכים **לפי סדרם הכרונולוגי**. התאריכים מרוכזים **בטבלה א'** המבוססת על המקורות הבאים:

1. מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר, וורשה תרס"ד, 4260, 4266, 4383 - עמ' 18, 4682 – 4684 - כל הספר.
2. סדרי זמנים והתפתחותם בישראל, התקופה ו, תר"ף, עמ' 252
3. תאריכי ישראל ח"ב, התקופה ט, תרפ"א
- סימן ז: 4511 - עמ' 223, הע' 1, 4596 - עמ' 227, הע' 2, 4607 - עמ' 228.
4. דברי ימי העיבור האחרונים ח"א, התקופה יד-טו, תרפ"ב
- סימן ח: 4596 - עמ' 346, סימן יא: 4607 - עמ' 354, סימן טז: 4266, 4511 - עמ' 369.
- דברי ימי העיבור האחרונים ח"ב, התקופה טז, תרפ"ב
- 4682 – 4684 - עמ' 237 – 270
5. עיבורים ומחזורים, התקופה כ, תרפ"ג, מחזור של פ"ד שנה, 4266, 4511 – עמ' 330
6. התקופות והתפתחותן, ספר זכרון לפוזננסקי, וורשה תרפ"ז
- סימן ח: 4266 - עמ' ח', 4511 – עמ' ח'-ט'.

טבלה א': רשימת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין והמקורות לדיוניו בהם

² וראה דוגמה חשבונית, חיים יחיאל בורנשטיין, מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר, וורשה תרס"ד, עמ' 18, הע' 1.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

#	נושא	התאריך	מקור	דיון של בורנשטיין
1	תאריך פטירת רבינא בר רב הונא	יום רביעי, (כמו לוחנו) י"ג בכסלו 811 לשטרות = 4260 ליצירה	אגרת רב שרירא גאון	1
2	תאריך פטירת רב אחאי בר רב הונא	יום ראשון, (ללוחנו יום שני) ד' באדר 817 לשטרות = 4266 ליצירה	אגרת רב שרירא גאון	1, 4, 5, 6
3	הגעת מוחמד למדינה	יום הכיפורים שהוא ביום 8 לירח רביעי ראשון = 20 בספטמבר 622 (יוליאני) = 4383 ליצירה	ווייל, מחמד, עמ' XXI	1
4	שטר מהגניזה	יום רביעי, (ללוחנו יום ראשון) י"א בכסלו 1062 לשטרות, = 4511 ליצירה	אברהםס, Abrahams, JQR, XVII, (1905), p. 426	3, 4, 5, 6
5	מכתב ראש הגולה על קביעת ד'תקצ"ה	לפי המכתב מדובר בשנת 1147 לשטרות 4595 לבני מזרח שהיא 4596 לבני מערב. יום שלישי, (ללוחנו יום חמישי) א' בניסן, 4595 לבני מזרח = 4596 ליצירה לפי המכתב סימנה זחג לחשבוננו היא זשה	מאן, היהודים במצרים על סמך כתב-יד מהגניזה הקהירית	2, 3, 4
6	קולופון כ"י נביאים אחרונים	יום א', כ"ה במרחשון ד'תר"ז = 4607 ליצירה (או 4608)	דניאל חבולסון, מבית כנסת בקרסובור	3, 4
7	כתבי המחלוקת	4682 – 4684	על סמך כתבי-יד מהגניזה הקהירית	1, 3

שני התאריכים הראשונים שבטבלה מקורם באגרת רב שרירא גאון (להלן אגרש"ג).

1. תאריך פטירת רבינא בר הונא ("סוף הוראה").

באגרת רש"ג, מהדורת ב"מ לוין, עמ' 95 נוסח צרפתי שורות 10 – 12, הלשון:

ובארבעה בשבא והוא י"ג בכסליו שנת תתי"א שכיב רבינא בריה דרב הונא דהוא סוף הוראה.

י"ג בכסלו שנת 811 לשטרות היא שנת 4260 ליצירה, ואכן לפי חשבון הלוח שלנו י"א בכסלו חל בשנת זאת ביום רביעי בשבוע, כפי שכתב בורנשטיין.

לפי חשבון לוחנו ד'ר"ס היא שנה 4 במחזור ופשוטה. מולד 4260 הוא 3-7-825, ראש השנה חל ביום שלישי, מולד 4261 חל ב- 7-16-621 וראש השנה ביום שבת. זוהי שנה שמספר ימיה 354, וסימנה

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

גכה. מרחשון חסר, ולכן: א' במרחשון חל ביום חמישי, א' בכסלו חל ביום שישי. 12 ימים לאחר יום שישי, י"ג בכסלו חל ביום רביעי בשבוע.

בורנשטיין שב והזכיר תאריך זה בדברי ימי העיבור האחרונים ח"א, התקופה יד-טו, תרפ"ב, סימן ח סימן טז, עמ' 370:

אחד משני זמנים אלה, ארבעה בשבא, שהוא י"ג בכסלו שנת תתי"א לשטרות, שבו נפטר רב אבינא, עולה יפה עם דרך קביעתנו, אבל אין להביא ממנו ראיה, שכבר השתמשו אז בדרכי חשבוננו, כי מקרים כאלה יקרו לא אחת לחושבים ללבנה: לישמעאלים, לשומרונים ולקראים, שראש חדש אחד משתף לכלם ומכוון עם אותו של הרבנים.

כלומר התאמה של תאריך אחד בלבד, לא מאפשרת הסקה אינדוקטיבית על התאמת הלוח באותה תקופה.³

2. תאריך פטירת רב אחאי בר הונא שהיה מראשוני הסבוראים.

תאריך זה אכן שונה מהעולה מחשבונות הלוח הנוכחי. באגרת רש"ג, מהדורת ב"מ לוין, עמ' 98 נוסח צרפתי שורות 5 – 7, הלשון: **ובחד בשבא דהוא ד' באדר בשנת תתי"ו שכיב רב אחי בריה דרב הונא.** אבל ברוב הנוסחים כתוב תתי"ז.

ד' באדר שנת 817 לשטרות היא שנת 4266 ליצירה, חל לפי האגרת ביום ראשון, אך לפי החשבון הנוכחי הוא חל ביום שני.

שכן, לפי חשבון לוחנו ד'רס"ו היא שנה 10 במחזור ופשוטה. מולד 4266 הוא 4-14-107, וראש השנה נדחה ליום חמישי, מולד 4267 חל ב- 1-22-983 וראש השנה נדחה ליום שני זוהי שנה שמספר ימיה 354 וסימנה הכז. א' באדר חל ביום שישי (מוקדם ביום אחד מא' בניסן וט"ו בניסן שחלים ביום שבת), ולכן ד' באדר חל ביום שני.

לתאריך זה הוצעו שבעה הסברים. להלן נסמן את כולם בטבלה מסכמת.

שני הסברים הוצעו על-ידי בורנשטיין (הסברים ב' ו-ג'), והצד השווה שבשניהם – שהם משקפים קביעה שונה של המועדים בשנה זו.⁴ המשותף לשאר חמשת ההסברים, א', ד', ה', ו', ז' הוא ניסיון ליישוב כללי הלוח שלנו.

³ ומכאן ביקורת על הרב שלמה ישעיה רפפורט (רשי"ר), ערך מליון, פראג ה'תרי"ב, ערך אלכסנדר מקדון, עמ' 93: "ועוד איך יעלה על הדעת, כי אחרי ראינו בשנת תתי"א חשבון נכון ממש כפי חשבוננו היום, יבוא אחר שש שנים שנת תתי"ז חשבון אחר ומשונה?", וכן על הרב מנחם כשר, תורה שלמה כרך י"ג, סוד העיבור, עמ' 166, שרצה ללמוד מתאריך זה על כך שגם התאריך השני מתאים לחשבונות הלוח הנוכחי, ועל הרב אפרים אריאל בוקוולד, בקונטרס עיון ביסודות הלוח, בני ברק תשפ"ד, עמ' ב', הע' ב', א, שכתב באופן דומה; אם כי הרב בוקוולד, בניגוד לרב כשר, כבר הסתייע במכלול תאריכי מצבות צוער, ששם יש מתאם של מצבות רבות לחשבונות הלוח הנוכחי (אך יש גם 4 מצבות מהן עולה בבירור כי השנה ה-9 במחזור הייתה מעוברת), ואמנם הרב בוקוולד לא התכחש לכך.

⁴ למעשה, כבר בער גולדברג (ב"ג) בספרו חפש מטמונים בו הוציא מהדורה של אגרת רש"ג, חשד שבשנה זו לוח השנה היה שונה. ביקר אותו על כך ר' שלמה ישעיה רפפורט. (ריש"ר), ראה להלן הסבר א'.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

ההסבר של בורנשטיין הוא שראש השנה הבא חל ביום ראשון ולא ביום שני, ולכן גם ד' באדר חל בפועל ביום ראשון.

לפי ההסבר הזה לכאורה נשברים שני כללי דחיות שנוהגים בלוח הנוכחי :

א. לא א' ראש (מתוך לא אד"ו ראש). ואכן בורנשטיין טוען ש : לא היו חוששים אז ליום ערבה שלא יחול בשבת. כלומר דחיית א' עדיין לא הונהגה. הוא מתייחס לעניין זה בהרחבה בנספח ד' : דחיית אד"ו וסדר השתלשלותה (עמ' 119 – 121), ומביא ראיות שבתחילת ייסוד הלוח ראש השנה יכול היה לחול ביום ראשון.

ב. גם אם האמור בסעיף הקודם נכון, עדיין המולד חל בשעה 22 ו-983 חלקים, כלומר אחרי חצות היום (18). ולפחות היה ראוי לדחות משום מולד זקן, כפי שקיים כלל זה בכל הימים הכשרים בשבוע (היום ארבעה – בגה"ז, ואז חמישה – כולל יום א בנוסף). כאן לכאורה היה יכול לטעון בורנשטיין שגם כלל זה טרם היה בתוקף, אולם הוא כה משוכנע שכלל מולד זקן קדום, שהוא מסיק ש : המולד שהיה אצלנו זקן, בחור היה לפי חשבונם. כלומר זמן המולד של תשרי 4267 היה מוקדם בכמעט 5 שעות לזמן המולד שבחשבוננו.

אולם בפרסומים מאוחרים של בורנשטיין הוא שינה את דעתו, והציע הסבר חדש (הסבר ג') : במאמר "דברי ימי העיבור האחרונים"⁵ כתב כך :

ואני במאמרי "מחלקת רס"ג ובן מאיר" (צד 18) אמרתי להוכיח מזה, שלא היו דוחים אז ראש השנה, שחל באחד בשבת, מפני יום ערבה. אבל באמת אין כאן מקום לכל תמיהה ולכל קשי. סדר עבור שנים שבידינו מיוסד על תקופות רב אדא. כמו שהעירו על זה כל המעברים הקדמונים, מימי רב חסאן והלאה. התקופה הזאת, כאשר הוכחנו, נתחדשה במאה הששית לאלף שעבר, ולפני כן היו משתמשים רק בתקופת שמואל, שהיתה מפורסמת בעולם, והיא היחידה הידועה לנו בתלמוד בשם תקופה, כאשר הוכחנו בפרק תקופות ומולדות ; ואליה פונו באמרים : "כי חזית דמשכא תקופת טבת עד שיתסר בניסן עברה להיא שתא" (ר"ה, כ, ע"ב), ועל פיה מעברים גם הנוצרים באיי בריטניה על המחזור של פ"ד שנה שקבלו לדעת מן היהודים עיין אידלר (II, 293). ועל פיה מעברים גם השומרונים. בשנת ד"א רס"ו חלה תקופת ניסן ט"ו יום י"א שעות תקל"ה חלקים לאחר המולד, ביום שני של פסח לחשבוננו ; ולכן עברו את השנה. ורב אחי נפטר באדר ראשון, שכותבים אותו אדר סתם (נדרים, ס"ג, ע"א) שיום רביעי בו חל באחד בשבת.

וכן כתב במאמרו "עיבורים ומחזורים"⁶ :

והתקופה הזאת היתה נהוגה בישראל, כפי הנראה, מימי רבי הלל עד שנת ד"א תקל"ז, שאז נשלמה שעה אחת מיומו של הקב"ה (השעה הששית מיום שלישי), וכדברי הברייטא של שמואל "שוו בה שמטים ותקופות", ומאז התחילו להשתמש תמורת התקופה הזאת במחזור בן י"ט שנה (עיין במאמרי "דברי ימי העיבור האחרונים", סמן ד', "התקופה", ספר י"ד-ט"ו). תקופה זאת של פ"ד שנה, אשר לפי השערת ע"ה נקבעו שתי השנים ד"א רס"ו וד"א תקי"א, שאי אפשר לכוון עם קביעתנו, נמשכה עד שנת ד"א תקל"ז, היא שנת העיון הנזכרת בברייטא של שמואל.

⁵ חיים יחיאל בורנשטיין, דברי ימי העיבור האחרונים ח"א, התקופה יד-טו, תרפ"ב, סימן טז, עמ' 370 – 371.

⁶ חיים יחיאל בורנשטיין, עיבורים ומחזורים, התקופה כ, תרפ"ג, עמ' 330.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

וגם במאמר "התקופות והתפתחותן":⁷

ח) קביעת שנות ד"א רס"ו וד"א תקי"א. החלטתי שעל תקופת שמואל או על סדר העבור בהז"י י"ג ט"ז י"ח לא על סדר גוי"ח אדז"ט שלא היה עוד בעולם - היו מעברים את השנים בימי התלמוד, מתאשרת גם על פי המציאות. על שנת ד"א רס"ו יאמר רב שרירא גאון באגרתו: "ובחד בשבא והוא ארבע באדר דשנת תתי"ו (ד"א רס"ו) שכיב רב אחי בריה דרב הונא". וכבר נתקשה הרב שיי"ר בקביעה זו, שאינה מכוונת עם חשבוננו, ורצה לתקן ב"תרי בשבא" (ערך מלין ערך אלכסנדרוס מוקדון אות י"ט). הגהה זו, אף על פי שהיא כנגד כל הנוסחאות שבדפוס ובכתבי יד, הנמצאים במספר מסוים, שעל פיהם הוציא החכם לוי זה מקרוב את האגרת הזאת במהדורה מתוקנת (פרנקפורט דמיין), לא היתה רחוקה מלהתקבל על הדעת, אלו היינו יכולים לקבוע מסמרות במסורת הקדמונים, שחשבון העבור היה איתן וקים תמיד. אבל מאחר שהדברים מראים, שהיו מעברים על תקופת שמואל, הנה קרובים נעשים רחוקים. **והדבר פשוט, ששנת ד"א רס"ו נתיסדה כהוגן, אשר כפי שאמרנו היו מעברים על פיה את השנה העשירית למחזור, וכאשר נקל לראות בלוח למחזור רכ"ה (סמן ד), שתקופת שמואל חלה 15 11 535 לאחר מולד ניסן, ופטירת רב אחי בריה דרב הונא היתה בארבעה ימים לאדר ראשון שהיו כותבין אותו אדר סתם, ולחנם השתדלתי במחלקת רב סעדיה ובן מאיר (צד 18) לחשוב שלא חשו אז ליום ערבה שלא יפול בשבת.**

כלומר, לפי הסבר חדש זה שנת 4266 הייתה שנה מעוברת ולא פשוטה. שחזור חישובו הוא שמה שהוא מולד מרחשון 4267 לפי חשבוננו הנוכחי (3-11-696) הוא באמת מולד תשרי 4267, כלומר ראש השנה 4267 חל ביום שלישי (וגם אם המולד מוקדם בכמה שעות אין זה משנה את קביעת ראש השנה ביום ג' בשבוע). ולכן א' בניסן ופסח הקודם חל ביום ראשון, וא' באדר שני (החסר) חל ביום שבת, וא' באדר ראשון (המלא) חל ביום חמישי, ולכן ד' באדר ראשון חל ביום ראשון.

בהצעה זאת יש דוחק שמצריך לטעון שסתם "אדר" באגרת הוא אדר ראשון. ולכאורה כן רגילים לציין אדר ראשון בתאריכי פטירה. ומה שעושה היום טענה זו לבלתי אפשרית הוא שלכאורה עולה משלוש ממצבות צוער בשנה ה-10 למחזור שהם פשוטות ולא מעוברות. צבי הירש יפה, מעדיף את ההסבר המוקדם של בורנשטיין וכותב: "כהשערת הח' בורנשטיין הצודקת ב"מחלקת" צד 18 וצד 22".⁸

ובאמת מקורות רבים מראים לנו היום שבראשית הנהגת הלוח הקבוע, ראש השנה יכול היה לחול ביום א'.

כאמור, הצד השווה בשני הסבריו של בורנשטיין, המוקדם והמאוחר, הוא כי תאריך זה איננו תואם את חשבון הלוח הנוכחי. עתה נציג את חמשת ההסברים החליפיים:

⁷ חיים יחיאל בורנשטיין, התקופות והתפתחותן, ספר זכרון לפוזננסקי, וורשה תרפ"ז, סימן ח, עמ' ח'.

⁸ צבי הירש יפה, קורות חשבון העיבור, ירושלים תרצ"א, עמ' נ"א,

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

הסבר א'. רשי"ר הציע להגיה את המילה "ובחד" ל-"ובתרי"י". הרב כשר, הזכיר את הסברו של רשי"ר כהסבר הראשון לבעיה¹⁰. הרב דוד צבי הופמן דחה הסבר זה בגלל שהוא איננו מתיישב עם אף אחד מעדי הנוסח.¹¹

הסבר ד'. לפי הסבר זה המניין של ימי החודש מתחיל ביום ראשון של ראש חודש (כלומר יום ל' לחודש הקודם). זאת לפי פירוש הר"ן והרשב"א בנדרים ועוד.¹² הסבר זה הוצע על-ידי הרב בנימין מנשה לוי,¹³ הרב דוד צבי הופמן,¹⁴ הרב מנחם מנדל כשר (הסבר שני),¹⁵ הרב קלמן כהנא,¹⁶ הרב דוד מצגר,¹⁷ והרב ברוך שמואל דויטש.¹⁸ שמו של הרב לוי הוסגר בטבלה בסוגריים, משום שדבריו נאמרו כהסבר מקומי מבלי להתבונן בהקשר הכללי של הדברים: הוא העדיף את הנוסח תתי"ו, וגם סבר שההפרש בין מניין יצירה לשטרות הוא רק 3448, ולפיו מספר השנה ליצירה הוא ד'רס"ד.¹⁹ בשנה ד'רס"ד, שהיא 8 במחזור העיבור ומעוברת, חל ד' באדר ראשון ביום חמישי, לכן **הרב לוי עצמו לא פתר את בעיית תאריך עד תומה**.²⁰

הסבר ה' הוצע על-ידי הרב דוד שפירא בספרו בני ציון²¹. הוא הציע להגיה את **השנה** לתתי"י (שהיא שנת 4259 ליצירה, ו-3 במחזור ולכן מעוברת, ואדר סתם הוא שבאגרת הוא אדר ראשון) וכתב: "ולא תמצא למפרע שנה מעוברת שיחול אדר ראשון ביום ה' רק בשנת תתי"י לשטרות דהיא ד"א רנ"ט דהיה סימנה הח"א. אכן 4259 היא 3 במחזור ומעוברת. זהו ההסבר השלישי שהביא הרב כשר²² (שלא הזכיר את הר"ד שפירא, ואין לדעת אם ראה את דבריו או הציע הסבר זה מדעתו); הרב כשר דוחה הסבר זה וכותב: אבל דוחק להגיה כן. כי מקודם לזה הוא מביא מה שהיה בשנת תתט"ו ואח"כ תתי"ז ואח"כ תתי"ט ואם היה הנוסח תתי"י היה צריך להיות מקודם. הסבר ו' מובא אצל הרב נתן דוד רבינוביץ²³, בשם **חותנו**, ובמהדורת מוה"ק תשפ"ג בשם **חותנו**:²⁴ הגרסה הנכונה היא 816 לשטרות, שהיא שנת 4264 ליצירה (לפי שיטת רוב הקדמונים ורש"ג ביניהם ... שמנין שטרות התחילה (!) בג' אלפים תמ"ט ליצירה).

⁹ רבי שלמה ישעיה רפפורט, ערך מלין, פראג ה'תרי"ב, ערך אלכסנדר מקדון, עמ' 93-94. והתנגד לדברי בר גולדברג.

¹⁰ הרב מנחם מנדל כשר, סוד העיבור (תורה שלמה כרך י"ג) ירושלים תשי"ז ותשי"ד², עמ' 166.

¹¹ D. Hoffmann, Literarische Notizen, Jeschurun 6 (Juli 1919), p. 339, n. 1.

¹² ראה מאמרו של הרב יעקב מתלון, מניין ימי החודש בשטרות, יודעי בינה ה (תשע"א), עמ' 84 – 108.

¹³ הרב בנימין מנשה לוי, אגרת רב שרירא גאון, ירושלים תרפ"א, עמ' 98, הע' ג'.

¹⁴ D. Hoffmann, Literarische Notizen, Jeschurun 6 (Juli 1919), pp. 339-340.

¹⁵ הרב מנחם מנדל כשר, סוד העיבור (תורה שלמה כרך י"ג) ירושלים תשי"ז ותשי"ד², עמ' 166.

¹⁶ הרב קלמן כהנא, חקר ועיון ח"א, תל אביב תש"כ, עמ' קפב.

¹⁷ הרב דוד מצגר, אגרת רב שרירא גאון, ירושלים תש"ן, עמ' ל"א, הע' 95.

¹⁸ הרב ברוך שמואל דויטש, ברכת כהן - תורה ומועדים, ירושלים תשנ"ז, עמודים שצד - שצו.

¹⁹ הרב בנימין מנשה לוי, אגרת רב שרירא גאון, ירושלים תרפ"א, עמ' 98, הע' ד'.

²⁰ אני מודה לרב יעקב מתלון שהעיר את תשומת לבי לפרט זה.

²¹ הרב דוד שפירא, בני ציון, חלק א, תרצ"ח, סימן כז, סעיף ו', עמ' סח.

²² הרב מנחם מנדל כשר, סוד העיבור (תורה שלמה כרך י"ג), ירושלים תשי"ז ותשי"ד², עמ' 166.

²³ הרב נתן דוד רבינוביץ, אגרת רב שרירא גאון, וגשל, ירושלים תשנ"א, עמ' 137, המשך הע' 66.

²⁴ הרב נתן דוד רבינוביץ, אגרת רב שרירא גאון, מוסד הרב קוק, ירושלים תשפ"ג, עמ' רט, הע' סו.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

ואכן, שנת 4264 היא 8 במחזור ומעוברת, אבל א' באדר א' חל ביום שני, כלומר ד' בחודש זה חל **ביום חמישי ולא ביום ראשון**, כפי שהוזכר לעיל.

ומלבד זאת, אין מקום להצעה זאת, שכן ההפרש בין המניין ליצירה שלנו למניין שטרות הוא 3449, כי מניין שטרות התחיל בשנת 3450 ליצירה, כפי שמופיע בכל המקומות המדויקים.

ותימה על הרב רבינוביץ שהזכיר והכיר את דברי הר"ד שפירא, ולא שם לב שהוא מתעקש דווקא על הנוסח תתי"י לשטרות = ד'רנ"ט ליצירה. והסיבה לכך היא שזהו התאריך היחיד שאפשר להציע בו ד' באדר ראשון חל ביום שני (הסבר ה'). כאמור לעיל, הרב כשר דחה הסבר זה.

ואם נבדוק את הנוסח תתי"י לשטרות לפי ההפרש הנכון 3449, הרי שהיא 4265 ליצירה, 9 במחזור, ולפי חשבוננו פשוטה, א' באדר חל ביום שני, וד' באדר ביום חמישי. ולכן גם הגרסה 816 לא באה בחשבון.²⁵

לכן חוסר ההתאמה הקטן ביותר קיים אם הנוסח הוא שנת 817 לשטרות, היינו 4266 שהיא כאמור 10 במחזור.

הצעה זו היא של הרב אפרים אליהו בוקוולד.²⁶ הוא מציע להגיה את החודש מ"אדר" ל"איר"; הוא טוען שבשל הדימיון הצורני בין האות י' לאות ד' המעתיקים החליפו ביניהן.

עוד לגבי שאלת 816 או 817 :

ירחמיאל ברודי כתב במאמרו:²⁷

בנוסח הפנים של נוסח צרפתי אצל לוי: 'תתי"י'. אימצתי את הנוסח 'תתי"ז', המצוי ב'נוסח ספרד' ובשני כתבי יד של נוסח צרפתי (עמ' 98, הערה 8) כיוון שד' באדר חל ביום ראשון בשנה זו (ד' רס"ו, 506 לסה"ס), על פי: א"א עקביא, לוח לששת אלפים שנה, ירושלים תשל"ו, עמ' 358. החילוף הגרפי בין וי"ו ובין זי"ן מינימלי.

הבעיה היא שטבלאות עקביא בשנה הזאת וסביבותיה אינן מחושבות לפי חשבונות הלוח הנוכחי, אלא כבר **תוקנו** על-ידו לפי התיאוריות של צבי הירש יפה בספרו "קורות חשבון העיבור" ... ולכן ברודי לא חש שיש כאן בעיה.

טבלה ב': הצעת פתרון לתאריך פטירת רב אחאי בר הונא

שיטה	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז
------	---	---	---	---	---	---	---

²⁵ גם אם נניח ש-4265 היא מעוברת (כפי העולה מ-4 מצבות צוער ששנה 9 הייתה אז מעוברת), אז א' בתשרי 4266 אמור לחול ביום שבת, א' בניסן - חמישי, א' באדר ב' - רביעי, א' באדר ראשון ביום שני. ד' באדר ראשון חל ביום חמישי.

²⁶ אפרים אריאל בוקוולד, קונטרס עיון ביסודות הלוח, עמ' בתוך: קו התאריך במקורות: ירושלים, תשפ"ד, עמ' ב, הע' ב, א.

²⁷ ירחמיאל ברודי, "בירור המקורות לכרונולוגיה של תקופת התלמוד", **תרביץ** ע' (תשס"א), עמ' 81, הע' 26.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

רא"א בוקולד	רנ"ד רבינוביץ (בשם חתנו)	ר"ד שפירא ר"מ כשר 3	(רבי"מ לוי) רד"צ הופמן ר"מ כשר 2 ר"ק כהנא ר"ד מצגר רבי"ש דויטש	בורנשטיין 2	בורנשטיין 1 יפה	רשי"ר ר"מ כשר 1	
							שנה
תתי"ו 816	תתי"ו 816	תתי"י 810	תתי"ז 817	תתי"ז 817	תתי"ז 817	תתי"ז 817	נוסח לשטרות
3449	3448	3449	3449	3449	3449	3449	הפרש מיצירה
4265	4264	4259	4266	4266	4266	4266	ליצירה
9	8	3	10	10 לא בתוקף	10	10	במחזור
?	מעוברת	מעוברת	פשוטה	מעוברת	פשוטה	פשוטה	עיבור
							חודש
באדר	באדר	באדר	באדר	באדר	באדר	באדר	נוסח
באיר	באדר	באדר	באדר	באדר	באדר	באדר	נוסח נכון
אייר	אדר ראשון	אדר ראשון	אדר רגיל	אדר ראשון	אדר רגיל	אדר רגיל	משמעות
							יום בחודש
ד'	ד'	ד'	ד'	ד'	ד'	ד'	נוסח
א' באייר	א' באדר א'	א' באדר א'	ל' בשבט	א' באדר א'	א' באדר	א' באדר	נמנה מ
							יום בשבוע
ובחד	ובחד	ובחד	ובחד	ובחד	ובחד	ובחד	נוסח
ובחד – א'	ובחד – א'	ובחד – א'	ובחד – א'	ובחד – א'	ובחד – א'	ובתרי – ב'	נוסח נכון
הגהת החודש לאייר נגד כל עדי הנוסח	שגיאה !!! ד' באדר א' 4264 חל ביום חמישי בשבוע ... ! הפרש שטרות מיצירה שגוי אדר ראשון במקום אדר סתם	הגהה השנה לשטרות נגד כל עדי הנוסח מיקום התאריך באגרת בעייתי אדר ראשון במקום אדר סתם	מניין מהיום הראשון של ראש חודש אדר ראשון במקום אדר סתם	אי התאמה לחשבונות הלוח הנוכחי במחזור אדר ראשון במקום אדר סתם	אי התאמה לחשבונות הלוח הנוכחי לא א' ראש	הגהת היום בשבוע נגד כל עדי הנוסח	קשיים

3. תאריך הגעת מוחמד למדינה.

התאריך הבא שבורנשטיין מתייחס אליו הוא תאריך הגעת מוחמד למדינה.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

וכך כתב בורנשטיין בספרו על המחלוקת:²⁸

השנה השנית היא ד"א שפ"ג, שנת בוא מחמד למדינה. לפי קבלה ישנה אשר בידי הערבים מצא מחמד, בבואו למדינה, את היהודים חוגגים את יום הכפורים שלהם; ולפי עדות רוב הסופרים היה יום ביאתו שמה בשמונה ימים לירח רביע ראשון, והוא בעשרים לספטמבר, אשר חל בו אז באמת יום הכפורים בחשבוננו (עיי' בספר "מחמד" להחכם ווייל צד XXI). הנה כן יש בידינו שתי שנים המכוונות בקביעתן עם חשבוננו; אף כי קביעת השנה השנית (ד"א שפ"ג) אינה ברורה כראשונה (ד"א ר"ס), בהיותה מיוסדת על קבלת העם (שביאת מחמד למדינה היתה ביום הכפורים), אשר לא תמיד האמת נר לרגליה, ובהיות הסופרים מחולקים בדעותיהם ביום החודש אשר בו בא מחמד שמה (עיי' ווייל בספרו הנ"ל צד 76 וצד 81).

החכם ווייל שהוא מזכיר כאן הוא Gustav Weil, שחיבר את הספר Mohammed der Prophet בגרמנית בשטוטגרט בשנת 1843.

עיון בנושא הזה מגלה ספקות הרבה יותר רציניים, שכן יש כאן שילוב של מסורות מוסלמיות ממקורות שונים. נבחן אותן תוך עיון במחקרים עדכניים יותר.

החוקרים נחלקו לשניים: אלו שניסו לתאם את מסורת יום הכיפורים עם המסורות המוסלמיות על יום שני, 8 ברביע ראשון, ואלו שפקקו בתיאום ביניהם.

החוקר F. A. Shamsi מציג מספר מסורות איסלמיות בעניין הסותרות זו את זו:²⁹ יש הנוקבים בתאריך יום שני, 8 ברביע הראשון, ויש הנוקבים בתאריך יום שני, 12 ברביע ראשון. ויש המזכירים 2 ברביע ראשון.³⁰

דעתו של שמסי הייתה שהתאריך הנכון הוא יום שני, 8 ברביע ראשון, כי רק כך מתיישב החשבון בחישוב למפרע לשנת ההיג'רה, ו"מסורת יום הכיפורים", שהובאה על-ידי מספר מקורות איסלאמיים, הראשון שבהם אל בוח'ארי (810 – 870), מסייעת (ראה לקמן).

קדם לשמסי חוקר אחר, Maḥmūd Pāshā Falakī (1815 – 1885), שכתב דברים דומים.³¹ גם משה גיל, סבר שיש לתאם את המסורות.³²

בניסיונו ליישב את הסתירות בין המקורות השונים, כתב שמסי שהגעת מוחמד לקובא' הייתה ביום שני 8 ברביע ראשון, אבל הכניסה למרכז מדינה עצמה הייתה ביום שישי 12 ברביע ראשון. אותו יום שני שמוחמד הגיע לקובא' היה יום הכיפורים. ולמרות שהמסורת על יום שני 12 ברביע ראשון נמצאת אצל סופרים קדומים כמו אבן הישאם (767 - 834) ששאב מאבן איסחאק (704 –

²⁸ חיים יחיאל בורנשטיין, מחלוקת רס"ג ובן מאיר, עמ' 18.

²⁹ Shamsi, F. A. "The Date of Hijrah." *Islamic Studies*, vol. 23, no. 4, 1984, pp. 289–323. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/20847277>. Accessed 7 July 2026.

³⁰ ראה למשל אלבירוני: Biruni, Muhammad ibn Ahmad. *The Chronology of Ancient Nations: An English Version of the Arabic Text of the Athâr-ul-Bâkiya of Albîrûnî*, or "Vestiges of the Past." Translated by C. Edward Sachau, William H. Allen & Co., 1879, p. 337.

³¹ סקירה עליו ראה כאן: Shaikh, Fazlur Rehman. "Revisiting Maḥmūd Pāshā Falakī's Work on the Calendrical Practice of the Arabs and the Dates of the Prophetic Events." *Islamic Studies*, vol. 55, no. 3/4, 2016, pp. 261–74. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/44739747>. Accessed 7 July 2026.

³² משה גיל, "עיונים בתולדות יהודי עראק במאה העשירית", תעודה י' (תשנ"ו), עמ' 130, ועמ' 132, הע' 21.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

767)³³, ואל ואקדי (747 – 823) שהזכיר גם את המסורת על 2 בחודש -שמי טוען, שהייתה מסורת קדומה על יום שני שהייתה נפרדת ממסורת התאריך בחודש. ההגעה לקובא' הייתה ב-8 לחודש, וההגעה למדינה ב-12. בגלל הבדל ההגעה לשני המקומות קובא' ומדינה, היו סופרים מאוחרים שהצמידו למסורת של יום שני את המסורת של יום ההגעה למדינה. לגבי המסורת על יום הכיפורים, היא תועדה על-ידי אל-בו'ארי (810 – 870) בשם אבן עבאס (619 – 688) בחיבורו צחית אלבח'ארי :

מפי בנו של עבאס : ... הנביא ... הגיע לאל-מדינה וראה את היהודים צמים בעשורא. אמר : 'מה זאת?' אמרו : 'יום של חסד שבו הציל א' את משה ובני ישראל מאויביהם. לפיכך צם בו משה.' אמר, עליו התפילה והשלום : 'אני ראוי למשה יותר מכס', ולפיכך צם בו וציווה לצום בו. וכך מוסכם. — צחית אלבח'ארי, כרך 3, פרק 31, מסי' 222.

עם מסורת זאת יש מספר בעיות :

1. כתוב שהיהודים צמו בעשורא'. באיסלאם עשורא' הוא יום 10 בחודש מוח'רם. הטענה שמדובר היה ביום כיפור (עוד לפני שקבע מוחמד את יום העשורא' האיסלאמי) היא פרשנות.
2. לא כתוב במפורש שבאותו היום שמוחמד הגיע לאל-מדינה הוא ראה את היהודים צמים, ומוחמד היה במדינה תקופה של מספר חודשים.
3. לא כתוב במסורת זאת שיום כיפור זה היה ביום שני ולא כתוב שזה היה ב-8 בחודש.
4. בהנחה שהתאריך 8 ברביע ראשון ויום הכיפורים אכן התלכדו, יש לשאול מדוע יש הבדל של יומיים בין התאריך העברי לתאריך הערבי. אמנם מוחמד פשה פלחי, שהוזכר לעיל, כותב שהתאריך הערבי נקבע לפי ראיית הירח, שהייתה מאוחרת בתשרי 4383 ביומיים לקביעה על-פי יום המולד.³⁴ עוד יש להעיר, כי אלברוני, שהוא זה שכותב שמסורת 8 בחודש היא המקובלת יותר מהאחרות, והוא זה שמקשר בינה לבין מסורת יום הכיפורים, כותב דבר תמוה מאוד : ראש השנה באותה השנה חל ביום ראשון, ויום הכיפורים חל ביום שלישי.³⁵ כלומר מוחמד פגש את היהודים יום לאחר הגעתו, ב-9 בחודש. הדברים תמוהים, כי המולד של תשרי 4383 חל בליל שבת. ואלברוני הכיר היטב את חשבונות הלוח ואת כלליו (לא אד"ו ראש), וצריך לומר שהוא פשוט טעה כאן בחישוב.

³³ גם טברי, שלא הוזכר במאמרו של שמסי, מביא את המסורת על יום שני, 12 בחודש בשם אבן-איסחאק, שקיבל אותה מאל-זוהירי (669 – 742). Watt, W. Montgomery, and McDonald, M. V. The History of Al-Tabari, vi. Albany, NY. 1988, p. 162

³⁴ Shaikh, Fazlur Rehman. "Revisiting Maḥmūd Pāshā Falakī's Work on the Calendrical Practice of the Arabs and the Dates of the Prophetic Events." Islamic Studies, vol. 55, no. 3/4, 2016, p. 264

³⁵ Biruni, Muhammad ibn Ahmad. The Chronology of Ancient Nations: An English Version of the Arabic Text of the Athâr-ul-Bâkiya of Albîrûnî, or "Vestiges of the Past." Translated by C. Edward Sachau, William H. Allen & Co., 1879, p. 337

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

מנגד, חוקרים אחרים פיקפקו ביכולת התיאום בין "מסורת יום הכיפורים" למסורת התאריך בחודש רביע הראשון, שהסופרים המוקדמים קבעו אותו ביום 12 בחודש, למשל סשה שטרן בספרו "לוח וקהילה", וכתב שסביר שההתאמה נעשתה על-ידי סופרים מאוחרים.³⁶

לאחרונה, שני חוקרים קטארים, זיין ואל ואקיל, חלקו על שמסי וטענו שהמסורת של יום שני 12 ברביע היא נכונה יותר בגלל שהיא מופיעה אצל אבן איסחאק ואל ואקילי שהיו סופרים מוקדמים.³⁷ הם טענו שאלבירוני המאוחר העדיף את התאריך 8 בחודש בגלל שמסורת יום הכיפורים, סייעה לחישוב של 8 בחודש. ואם כן, אלבירוני "בחר" את התאריך 8 בחודש, על-פי חישוב שהתעלם מהמסורת הקדומה של 12 בחודש (אמנם הם לא העירו כלל על הבדל היום שמופיע בדברי אלבירוני). כמו כן הם התעלמו מהטענה של שמסי שאלבירוני מזכיר בספרו את אל-שאבי הקדום (641 – 723) כמקור למסורת 8 בחודש.³⁸

על סמך מקורות אלו ונוספים, הדנים בקורות חייו של מוחמד, טענו חוקרים אלו שיש להקדים את מאורעות ההגירה בשנה ולתאריך אותם לשנת 621, תוך ביטול מסורת "יום הכיפורים", שנשענו עליה שמסי (ופלאכי לפניו).

בסיכומו של עניין השימוש בתאריך יום הכיפורים של שנת 4383 איננו מוחלט כלל, וזאת עוד לפני כניסה לשאלת סבך החישובים למפרע של הלוח הערבי של אותה התקופה.

ועוד מתברר מהמקורות, כי התיארוכים ל-8 ול-12 בחודש רביע ראשון, קשורים למסורות נוספות על מאורעות אחרים בחייו של מוחמד, כמו הולדתו ופטירתו שתוארכו גם הם לתאריכים אלו, בבחינת "משלים שנותיהם מיום ליום", ולא מן הנמנע שסופרים ומעתיקים העבירו מסורות ממאורע למאורע.

ייתכן שזאת הסיבה שבורנשטיין היסס, ולכן לא הזכיר פעם נוספת את תאריך ההשוואה הזה בכתביו המאוחרים.

4. תאריך בשטר שמצא החוקר אברהמס ופרסם בכתב העת JQR בשנת 1905.³⁹

התאריך הבא המוזכר אצל בורנשטיין הוא תאריך משטר שמצא החוקר אברהמס ופרסם בכתב העת JQR בשנת 1905.

מדובר בשטר התחייבות מהגניזה שסימנו: CUL, T-S. 16, 79 והוא נושא את התאריך:

"רביעי בשבת זהו חדסר יומין לירח כסלו שנת אלפא ושתין ורתין שנין למינינא דירגילנא ביה בפאסטאט".

³⁶ Stern, Sacha, Calendar and Community, p. 153.

³⁷ Zein, Ibrahim, and Ahmed El-Wakil. 2021. "On the Origins of the Hijri Calendar: A Multi-Faceted Perspective Based on the Covenants of the Prophet and Specific Date Verification" Religions 12, no. 1:

42. <https://doi.org/10.3390/rel12010042>

³⁸ Biruni, Muhammad ibn Ahmad. The Chronology of Ancient Nations: An English Version of the Arabic Text of the Athâr-ul-Bâkiya of Albîrûnî, or "Vestiges of the Past." Translated by C. Edward Sachau, William H. Allen & Co., 1879, p. 34

³⁹ I. Abrahams, "An Eighth-Century Genizah Document", JQR 17, 3 (Apr., 1905), pp. 426- 430

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

תאריך השוואה זה פורסם רק אחרי שיצא לאור ספרו של בורנשטיין על המחלוקת, ולכן הוא מופיע רק במאמרים המאוחרים.

בורנשטיין הזכיר מסמך זה לראשונה במאמרו "תאריכי ישראל":⁴⁰

השנה הקדומה ביותר, המנויה לחשבון שטרות, היא אותה הידועה לנו עתה משטר אחד שבגניזת מצרים, שזמנו אלף ס"ב לשטרות או ד"א תקי"א לב"ע. וכל השנים האחרות מחתימת המשנה ואילך ידועות לנו רק מאגרת רב שרירא גאון, שנכתבה במחצית המאה השמינית לאלף שעבר ...

ומיד אחר כך במאמרו "דברי ימי העיבור האחרונים":⁴¹

במאסף האנגלי Jew, Quart, Review (חלק כ"ב, צד 423) פרסם החכם אברהםס בהעתקה פוטוגרפית שטר ישן מתוך גניזת מצרים, שזמנו כתוב בסופו בכתב ברור ומפרש: ברביעי לשבת דהוא חדרס יומין לירח כסלו שנת אלפא ושתי ותרתין שנין למנינא דרגילנא ביה בפסטאט מצרים", בזמן שלפי חשבוננו חל יום י"א בכסלו ביום א' (סמן השנה היה בח). שלשה ימים קדם לכן. סבת ההבדל הזה קשה ומסובכת יותר, ועלינו לבקש לה פתרון בשני היסודות, אשר עליהם נשען חשבון העבור בפרק ההיא. בדברנו על העניין הזה בארכה בפרק המחזוריים", בררנו, שהיו לישראל בזמנים שונים מחזורי עבור שונים, חמשה במספר, שהיו מסתייעים בהם בחשוב הזמנים בעיון ובמעשה ...

... נתבוננה נא מנקדה זו על משפט קביעת שנת ד"א תקי"א. תקופת שמואל בניסן בשנת ד"א תקי"י הקודמת לה חלה י"ג ימים ג' שעות ותקל"א חלקים לאחר המולד. ולפי כללי העבור שלנו היתה אותה שנה צריכה להיות פשוטה, אבל לא כן יפול דבר לפי המחזור של פ"ד שנה, שנתסד כשלש או כארבע מאות שנה לפני כן, שמולדות לבנה נעתקים בו אחורנית כיום וחצי בקרוב בכל מחזור, ומרחקם מתקופת שמואל הולך ופוחת ממה שהיה בתחלה. בזמן חתימת התלמוד, בשנת ד"א רנ"ח, שקדמה לשנת ד"א תקי"י בשלשה מחזורים בני פ"ד שנה, חלה תקופת ניסן י"ז ימים ור"ג חלקים לאחר המולד (ובימי רבי הלל היה ההבדל גדול עוד יותר), ונמצאה אותה שנה, שהיתה לפי מניננו לבריאה שנת נ"ח במחזור של פ"ד, שנה מעברת, וכן היתה שנת ד"א תקי"י, המכוונת לה במחזור זה, אף-עלפי שלא נתרקה בה התקופה מן המולד אלא יותר מעט מיי"ג ימים, וכדרך שאנו מעברים עוד היום לפי גו"ח אדז"ט, אף שכבר נעתקה תקופת רב אדא כששה ימים. ובשנת ד"א תקי"א חל מולד תשרי (שהיה מכון למרחשון שלנו לפי חשבוננו) ביום ב' י"ט תר"ץ, וראש השנה ראוי להקבע ביום ג'. אבל כפי הנראה, היה מולדם מאוחר ממולדנו כ"ד שעה, עד שעבר גבול גטר"ד ונדחה ליום ה', וי"א בכסלו חל באחד בשבת. מקרים כאלה בפרק שאמר עליו רב אחאי משבחה, בן הדור ההוא, שאין חכמים בקיאים בתולדות לבנה, לא יפליאו אותנו וכבר מצאנו להם חבויים במה שעבר.

וכן במאמרו "עיבורים ומחזורים":⁴²

והתקופה הזאת היתה נהוגה בישראל, כפי הנראה, מימי רבי הלל עד שנת ד"א תקל"ז, שאז נשלמה שעה אחת מיומו של הקב"ה (השעה הששית מיום שלישי), וכדברי הברייתא של שמואל שוה בה שמטים ותקופות", ומאז התחילו להשתמש תמורת התקופה הזאת במחזור בן י"ט שנה (ענין במאמרי "דברי ימי העבור האחרונים", סימן ד, "התקופה", ספר י"ד-ט"ו). תקופה זאת של פ"ד שנה, אשר לפי השערת עליה נקבעו

⁴⁰ חיים יחיאל בורנשטיין, תאריכי ישראל ח"ב, התקופה ט, תרפ"א, סימן ז, עמ' 223.

⁴¹ חיים יחיאל בורנשטיין, דברי ימי העיבור האחרונים ח"א, התקופה יד-טו, תרפ"ב, סימן ט"ז, עמ' 371.

⁴² חיים יחיאל בורנשטיין, התקופה כ, תרפ"ג, עמ' 330.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

שתי השנים ד"א רס"ו וד"א תקי"א, שאי אפשר לכוון עם קביעתנו, נמשכה עד שנת ד"א תקל"ז, היא שנת העיון הנזכרת בברייתא של שמואל.

אבל במאמרו "התקופות והתפתחותן"⁴³ שינה בורנשטיין את דעתו, ותלה את ההבדל בתאריך בשינוי ההנחה שכותב שטר זה הניח ההפרש בין המניין לשטרות למניין היצירה הוא 3448 ולא 3449 כנהוג. במקרה זה כוונת השטר ל"א בכסלו שנת 4510 ליצירה, שאכן חל ביום רביעי :

למורת רוחנו אין בידינו כתבים ומעשה בית דין, אשר על פיהם נוכל להוציא משפט על קביעת השנים בדור הקדום הזה, ולכן ראוי לנו לקבץ כעמיר גורנה כל דבר גדול או קטן, אשר נפגוש על דרכנו. שטר ממין זה, עתיק מאד לימים, מונח לפנינו בגניזת מצרים שהוציא לאור החכם אברהם מס במאסף האנגלי Jew Quart. Review (חלק כ"ב צד 423) בהעתיקה פוטוגרפית, שלא שם החכם הזה את לבו לבדקו אם מכוון הוא עם קביעתנו. השטר הזה מכוון בכל פרטיו לכל השטרות הנהוגים בישראל, וזמנו כתוב בסופו: ברביעי לשבת דהוא חדסר יומין לירח כסלו שנת אלפא ושתין ותרתינן שנין למנינא דרגילנא ביה בפסטאט מצרים", שנת אלף וס"ב לשטרות מכוונת לשנת ד"א תקי"א לבריא. קביעת השנה הזאת שסמנה ב"ח אינה מכוונת, כי י"א בכסלו חל אז באחד בשבת שלשה ימים קודם לכן, ועל כרחנו צריכים אנו להחליט, כי הסופר של השטר חשב את חשבונו לבריא, לא משנת ג"א תמ"ט הנהוג אצל כל המחשבים לשטרות, כי אם בדרך יוצא מן הכלל לנגד המנהג שכמעט אינו נפגש במציאות, משנת ג"א תמ"ח, ושנת אלף וס"ב מכוונת לשנת ד"א תקי"א, שקביעתה היתה ה"כ, וי"א בכסלו חל באמת ברביעי בשבת ...

חבירו של בורנשטיין, צבי הירש יפה, חיווה דעתו על נושא השטר וכתב:⁴⁴

בדבר השטר מגניזת מצרים שהביא הח' בורנשטיין (בד"י העבור צד 371) שכתוב בו: ברביעי לשבת דהוא חדסר יומין לירח כסלו שנת אלפא ושתין ותרתינן שנין למנינא דרגילנא ביה בפסטאט מצרים" – הנה, לפי ששנת אלף ס"ב לשטרות היא שנת ד"א תקי"א שקביעותה בלוח שסדרתי, כמו לחשבונו עכשיו, בחה, וחל י"א כסלו ביום א' ולא ביום ד', נצטרך להגיה בהשטר ארבעה תחת חדסר". אמנם הח' שי"ר משער בערך מלים (ערך אלכסנדר מקדון אות טו) שיש מקומות שמקדימין המנין לשטרות על שנה אחת ומתחילין אותו לא מן תשרי ג"א ת"ן אלא מן תשרי ג"א תמ"ט. ואלו היה אפשר להניח שכותב השטר מנה מתשרי ג"א תמ"ט, שאז אלף ס"ב לשטרות היא שנת ד"א תקי"א, שקביעותה בלוח שסדרתי, כמו לחשבונו עכשיו, הכו, אז היו כל המספרים מכוונים בלי שום הגהה, שאז חל באמת י"א כסלו ביום ד'; אבל אפילו לדעת הח' שי"ר קשה לומר כן. כי אחרי שמפורש בהשטר, שבמצרים היו רגילים בהמנין לשטרות, לא יכול לבוא בו שום שנוי.

בלי להכיר את דברי בורנשטיין במאמרו בספר הזכרון לפוזננסקי, שיצא לאור בשנה בה נפטר יפה, הוא שלל עמדה זו של שינוי בהתחלת המניין. והחליט לפתור את הבעיה בהגהת הטקסט מי"א לי"ד.

אולם הפתרון האמיתי לתעלומת תאריך השונה נפתרה על-ידי מאמרו של טייכר משנת 1949.⁴⁵

⁴³ חיים יחיאל בורנשטיין, ספר זכרון לפוזננסקי, וורשה תרפ"ז, סימן ח, עמ' ח-ט.

⁴⁴ צבי הירש יפה, קורות חשבון העיבור, עמ' ס"א.

⁴⁵ J. L. Teicher, "The Oldest Dated Document in the Genizah?", Journal of Jewish Studies 1, 3 (1949) pp. 156-158

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

טייכר הפריך את התארוך של אברהם (שקבע כי המסמך הוא משנת 750 לספירה) באמצעות מספר טיעונים מרכזיים המבוססים על ראיות פנימיות וחיזויות:

1. ראיות פליאוגרפיות: טייכר טוען כי כתב היד של המסמך מאוחר במאות שנים מהמאה השמינית. הוא מצא דמיון רב בין כתב זה לבין מסמך אחר מהגניזה (T-S. 16.145) שנכתב בפוסטאט במאה ה-11.

2. חתימות ובעלי תפקידים: אותה חתימה של שמואל בן אברהם מופיעה בשני המסמכים, ובשניהם הוא חותם בתוקף תפקידו כפקיד בית הדין. זיהוי זה קושר את המסמך באופן ישיר למערכת המשפטית של המאה ה-11.

3. מינוח ופרוצדורה משפטית: שני המסמכים מתאפיינים בניסוח משפטי מפותח מאוד. בנוסף, שניהם עושים שימוש בטכניקה של חזרת הסופר על מילים שנכתבו בין השורות בסוף המסמך, נוהל שנועד להגן על תוקף הטקסט והיה נהוג בבתי דין מאוחרים.

4. סתירות היסטוריות: המסמך מציין קנס/התחייבות לטובת "שני בתי הכנסיות" (הירושלמי והבבלי בפוסטאט), אולם בית הכנסת הירושלמי בפוסטאט נבנה רק בשנת 1025! כמו כן המסמך מעיד על קיומו של בית דין משותף לשתי הקהילות, מוסד שלפי טייכר לא הוקם לפני המאה ה-11. 5. זיהוי דמויות היסטוריות: "אבי עלי חסן מבגדאד" המוזכר במסמך מזוהה על ידי טייכר כבן למשפחת אל-תוסתרי המפורסמת, שחבריה היו מנהיגי קהילה בפוסטאט במאה ה-11, וחסן עצמו מונה לוויזר בשנת 1050.

6. היסטוריית מבנה הגניזה: בית הכנסת שבו שכנה הגניזה הוקם רק בשנת 882, לאחר שנקנה מכנסייה קופטית. לפיכך, טייכר טוען כי אין לצפות למצוא בגניזה מסמכים המוקדמים למחצית המאה ה-9, אלא אם נשמרו בתנאים יוצאי דופן. והפתרון לתעלומה:

7. אברהם קרא את התאריך שנת 1062 למניין השטרות (750 לספירה). טייכר מצא כי בשנה זו י"א בכסלו חל ביום ראשון, בעוד המסמך מציין במפורש את יום רביעי. לעומת זאת, בשנת **1362** למניין השטרות (1050 לספירה), י"א בכסלו אכן חל ביום רביעי.

ולכן טייכר מסיק כי הסופר השמיט בטעות את המילים "שלוש מאות" מהתאריך!⁴⁶

דברי טייכר הובאו גם במאמרו של מלאכי בית אריה, "פאלימפססט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית (סדר תפילה ופיוטים ליום הכיפורים)" קריית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 412.

⁴⁶ למסקנה דומה מגיע הרב נתן פריד, כנראה מעצמו, לוח לששת אלפים שנה, ירושלים תשל"ו, עמ' 575:

לעניות דעתנו יש ליישב את התמיהה בדרך זו: ידוע לנו כיום, כי התעודות הראשונות מהגניזה הן לכל המוקדם מסוף המאה הששית לאלף החמישי וגם הן מעטות ביותר. מתקבל איפוא על הדעת, שהסופר טעה והשמיט ש ממספר השנה שבתעודה; השנה הנכונה היא איפוא א' שס"ב לשטרות (= ד' תתי"א ליצירה); בשנה זו אמנם חל י"א בכסלו ביום ד'. [אפשר אמנם להניח, שהסופר השמיט רק ק שנה בלבד, היינו שהשנה היא שנת ד' תרי"א ליצירה, (גם בשנה זו חל י"א בכסלו ביום ד'). אולם לאור ממצאי הגניזה, שכנראה שימשה בתפקידה רק בסופה של המאה הזאת, כדלעיל, נוכל לומר בבטחה, שאכן השנה היא א' שס"ב לשטרות ולא א' קס"ב. השערתנו עשויה להתאשר אם השמות המופיעים בתעודה הנזכרת יודעו לנו גם מתעודות אחרות מאותה תקופה.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

5. אגרת ראש הגולה

התאריך הבא מופיע במסמך מן הגניזה T-S. 8G7.1 שהתפרסם כאגרת או מכתב ראש הגולה. במסמך זה, מופיעה קביעותה של השנה 1147 לשטרות שהיא 4595 לבריאה, ומן ההפרש של 2 בספרות האחדות, ניתן להבין שהיא מנוייה לפי המנהג הבבלי של "בני מזרח", היינו שנת 4596 למניין היצירה הנוכחי שהוא מניין בני א"י. לפי המכתב עולה ששנה זאת נקבעה על-ידי ראש החבורה של א"י בסימן זח"ג בניגוד לסימן לפי חשבונות הלוח הנוכחי שהוא זש"ה. מחבר המכתב, שהוא כנראה ראש הגולה, מציין שהמולד של ניסן הוא "ביממא דתלתה בש[ב]ה, בארבע [ש]עות, וראש חודש ניסן נקבע ביום שלישי, לאחר חיסורם של החודשים מרחשון כסלו וטבת, היינו א' בניסן 4596 חל ביום שלישי בשבוע, במקום ביום חמישי לפי החישוב הנוכחי. בעצם, לא מדובר כאן בתאריך השוואה אחד, אלא במסמך שמוכיח הבדל קביעה לכל השנה. המסמך התגלה לראשונה על-ידי יעקב מאן, ופורסם בספרו היהודים במצרים. בכרך הראשון שפורסם בשנת 1920 דיווח מאן על המכתב ועל משמעותו,⁴⁷ ובכרך השני (1922) הוא פרסם את הטקסט.⁴⁸ כאשר התחיל בורנשטיין לכתוב את ספרו על מחקרי הלוח (חיבור שפורסם בהמשכים), הוא פרסם לראשונה את דבר המכתב ללא מסירת פרטים:⁴⁹

אבל נכבדה ויקרה מכל שהיו לפניו היא מציאה חדשה, שנגלתה מקרוב, מתוך גניזת מצרים, המתרת את השאלה הסבוכה הזאת, שאלת זמן חתום העבור, ושמה קץ לכל משא ומתן בפנה הזאת. התיסדות חשבון המולדות שבידינו היום - מי זה האמין לשמועה - לא קדמה למאה השביעית של האלף שעבר, ועוד בעשירית האחרונה של המאה הששית היו השנים נקבעות על-פי חשבון אחר, משנה מחשבון המולדות שלנו! במאמריו בתחום הכרונולוגי, כדוגמה לשימוש במניין הבריאה של בני מזרח, הוא כותב כך:⁵⁰

ועתה זה מקרוב נגלתה לנו מתוך גניזת מצרים על-ידי הר"י מאן תעודה נכבדה וקדומה יותר, כתובה מידי ראש הגולה אשר בבבל, שנת אלפא ומאה וארבעין ושבע למנין שטרות היא שנת ארבעת אלפים וחמש מאות ותשעים וחמש לבראשית". השנה הנזכרת במכתב הזה, אשר ידָּבָר עליו עוד במקומו הראוי, מכונת לשנת ד"א תקצ"ו לפי חשבון-הבריאה שלנו.

הדיון המלא במכתב נמצא במאמר על ההיסטוריה של הלוח:⁵¹

בהע' 4* הוא מפנה למאמרו של בית אריה הנזכר בהערה הקודמת. מלשונו של הרב פריד משמע שזאת השערה שהוא אליה בעצמו בלי לראות קודם את מאמרו של טייכר. גם הכוכבית מוכיחה שהערה זאת הוכנסה מאוחר יותר, לאחר שהתברר שדברי טייכר (שהובא במאמרו של בית אריה) תומכים בהשערה זאת.

⁴⁷ Mann, Jacob. The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs, Vol. 1, Oxford University Press, 1920, pp. 52-55.

⁴⁸ Mann, Jacob. The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs, Vol. 2, Oxford University Press, 1922, pp. 41-42.

⁴⁹ סדרי זמנים והתפתחותם בישראל, התקופה ו, תר"ף, עמ' 252.

⁵⁰ תאריכי ישראל ח"ב, התקופה ט, תרפ"א סימן ז', עמ' 227, הע' 2.

⁵¹ דברי ימי העיבור האחרונים ח"א, התקופה יד-טו, תרפ"ב, סימן ח', עמ' 346.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

ח) קביעת שנת ד"א תקצ"ה למנין בני מזרח. מכתב ראש הגולה והתולדות היוצאות ממנו. הדבר הזה, אשר נקל היה לראותו מראש, פרוש לפנינו עתה כשמלה במכתב שכתב אחד מראשי הגליות שבבבל, בשנת ד"א תקצ"ה ליצירה למנין בני מזרח, ד"א תקצ"ו למנינו אנו. את המכתב, אשר אין ערוך לו בקורות חשבון העבור, מצא החכם רבי יוסף מאנן ב"גניזת מצרים" אשר בקמברידג', והעיר עליו בדברים קצרים בספרו *The Jews in Egypt and in Palestine under the fatimid caliphs*, page 52.

הנני מעתיק בזה לפני הקוראים את דברי המכתב כצורתו, כפי אשר תקנו והשלימו החכם הזה.

ובהע' 1 שם מספר בורנשטיין שקיבל את הטקסט עוד לפני שפורסם :

ואני מציע פה מקרב לב עמוק את תודתי לחכם הנכבד הזה, על חסדו אשר הפליא עמדי, ובהשתדלות ידידי המנוח הרש"א פוזננסקי הואיל להמציא את המרגלית היקרה הזאת, עוד בטרם הוציאו אותה לאור בין יתר התעודות, אשר נכוננו לבוא בדפוס כעין חלק שני מספרו. ואולי כבר הופיע הספר הזה, אבל אנכי לא זכיתי עוד לראותו, ולכן אין בידי לצין את המקום, ששם ימצא מכתב ראש הגולה.

באופן עקרוני, כמעט כל החוקרים קיבלו את המכתב כראיה לכך שהקביעה של שנת ד'תקצ"ו הייתה שונה.

כל המחלוקת נסובה על השאלה האם מולד ניסן שמזכיר ראש הגולה משקף את מולד ניסן של הלוח הנוכחי שהיה ביום שלישי, 15 שעות, ו-811 חלקים. אם השעות במכתב נמנות בנפרד ללילה וליום, הרי שבסבירות גבוהה המכתב תואם את חשבון המולדות שלנו, כי המולד חל אכן בתוך השעה הרביעית של יום שלישי, וכך סוברים קאסוטו⁵², הרב מרצבך⁵³, הרב כשר⁵⁴, לנגרמן⁵⁵, שטרן⁵⁶, בלר⁵⁷, ו-ואלטר⁵⁸. אולם בורנשטיין⁵⁹ ובעקבותיו עקביא⁶⁰ ושר שלום⁶¹ העדיפו לטעון שהמניין מתחיל מתחילת ליל שלישי, ואז המולד שמובע במכתב מקדים את המולד הנוכחי ב-12 שעות. שיטת יפה שקורא כאן בארבע [יד]ות⁶² (כלומר 2/3 שעה מתחילת היום) נסתרת מהעובדה ששני ראשי האות ע' נראים בבירור.

עם זאת עדיין היו שפקפקו בכך שהמכתב הוא ראייה לקביעה שונה :

⁵² משה דוד קאסוטו, "על מה נחלקו רב סעדיה גאון ורב מאיר ?", **רב סעדיה גאון: קובץ תורני-מדעי**, בעריכת יהודה לייב פישמן, מוסד הרב קוק, תש"ג, עמ' שלג-שסד.

⁵³ יונה מרצבך, "עוד על המחלוקת בין רס"ג ורב מאיר", סיני טז (תש"ה), עמ' רלו-רמא. ומשם בספרו עלה יונה, ירושלים-בני ברק, תשמ"ט, עמ' מח-נד.

⁵⁴ מנחם מנדל כשר, סוד העיבור (תורה שלמה כרך י"ג), ירושלים תשי"ז ותשי"ד², עמ' 170.

⁵⁵ צבי לנגרמן, "אימתי נוסד הלוח העברי? קדמותו על-פי חיבורו של אל-כיאורזמי", אסופות: ספר שנה למדעי היהדות, כרך א' 1987, עמ' קנט-קסח.

⁵⁶ Sacha Stern, *Calendar and Community*, Oxford 2001, p. 206.

⁵⁷ אליהו בלר, מתי נוסד הלוח העברי, יודעי בינה ו (תשס"א), עמ' 91.

⁵⁸ שי ואלטר, בחזרה למכתב ראש הגולה, יד יצחק (בעריכת שמחה ולנר) כרם ביבנה תשס"ג, עמ' 210.

⁵⁹ חיים יחיאל בורנשטיין, דברי ימי העיבור האחרונים ח"א, התקופה יד-טו, תרפ"ב, עמ' 347 – 349.

⁶⁰ אברהם אריה עקביא, "ספר מיוחד לעניני העיבור", **סיני** כרך ל תשי"ב, עמ' קי"ח-קל"ז, בעמ' קכ"ד.

⁶¹ רחמים שר שלום, "מתי נוסד הלוח העברי? מתי תוקן ומתי נחתם? פרקים בהיסטוריה של הלוח העברי", סיני ק"ב, (ניסן-אייר תשמ"ח), עמ' כ"ו-נ"א.

⁶² או ארבע [שת]ות או ארבע [דנק]ות. צבי הירש יפה, קורות חשבון העיבור, ירושלים תרצ"א, עמ' צ"ח.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

הרב כשר חשב שכמו שהמולד שבמכתב מכוון לחשבון הנוכחי כך גם הקביעה,⁶³ אבל בכך הוא טעה כפי שהראה עקביא.⁶⁴

לנגרמן גם כתב כך בתחילת מאמרו על המאמר של אלחואריזמי, וכתב שיפרט זאת בהזדמנות אחרת, כיוון "שהצילום של המכתב איננו ברור".⁶⁵ לכל הידוע לי לנגרמן אף פעם לא פרסם את דבריו.

גיל טען שבאותה השנה היו שני טוענים לראשות הישיבה, והמכתב נכתב על-ידי ראש הגולה המתחרה.⁶⁶

בלר⁶⁷ פקפק בנכונות המכתב על-סמך מציאותו של החיבור של אלחואריזמי, והרב בוקוולד⁶⁸ (עמ' ג') מסתמך בין השאר על גיל.

נראה שכל המפקפקים באמיתות תוכנו של המכתב עשו זאת מסיבות שמרניות של התנגדות ל"איחור החיתום". ברם, לאור מסמכי המחלוקת שפרצה 86 שנה מאוחר יותר, ולאור מספר לא מבוטל של תעודות חדשות נוספות המעידות על קביעות שונות מחשבון הלוח הנוכחי, אין סיבה מיוחדת לפקפק בעולה מן המכתב.

מספר מילים על שאלת **מקוריות המכתב** :

בית אריה כתב:⁶⁹

קטע מאיגרת בענייני עיבור, מן הגניזה, קמברידג, T-S. 8G7/1, 'שנכתבה בשנת ד'תקצ"ה = 835 לסה"נ. בירנבאום מביא קטע זה באוסף הלוחות כדוגמה לכתיבה משנת 835, ואף מאן, שפרסמו, ראה בקטע איגרת מקורית. אלא מחמת היקטעותה של איגרת זו אין לדעת בבירור, אם איגרת מקורית כאן אם העתק מאוחר יותר; מכל מקום, צורת הדף אינה מוכיחה שהוא קטע מגוף איגרת דווקא.

במאמרי על מכתב ראש הגולה⁷⁰, ציטטתי דברים אלו, והוספתי את תגובתו של עזרא שבט לשאלתי בעניין :

⁶³ מנחם מנדל כשר, סוד העיבור (תורה שלמה כרך י"ג), ירושלים תשי"ז ותשי"ד², עמ' 170.

⁶⁴ אברהם אריה עקביא, "ספר מיוחד לענייני העיבור", סיני כרך ל תשי"ב, עמ' קי"ח-קל"ז, בעמ' קכ"ד.

⁶⁵ צבי לנגרמן, "אימתי נוסד הלוח העברי? קדמותו על-פי חיבורו של אל-כיוארזמי", אסופות: ספר שנה למדעי היהדות, כרך א 1987, עמ' קנט-קסח.

⁶⁶ משה גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, ת"א תשנ"ז, ח"א, עמ' 220. עוד כתב על הנושא במאמרו "עיונים בתולדות יהודי עראק במאה העשירית", תעודה, כרך י' (תשנ"ו), עמ' 71-142. בעמ' 130, ובספרו הקודם "א"י בתקופה המוסלמית הראשונה" ת"א תשמ"ג, ח"א, עמ' 465.

⁶⁷ אליהו בלר, מתי נוסד הלוח העברי, יודעי בינה א (תשס"א), עמ' 92: "וכאשר הגיע סוף חודש מרחשון וראו שהוא מלא, התפוצצה בועת הכותב".

⁶⁸ אפרים אריאל בוקוולד, קונטרס עיון ביסודות הלוח, עמ' בתוך: קו התאריך במקורות: ירושלים, תשפ"ד.

⁶⁹ מלאכי בית אריה, "פאלימפססט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית (סדר תפילה ופיוטים ליום הכיפורים)" קריית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 413.

⁷⁰ שי ואלטר, בחזרה למכתב ראש הגולה, יד יצחק (בעריכת שמחה ולנר) כרם ביבנה תשס"ג, עמ' 242.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

ביקשתי מד"ר עזרא שבט לעיין בתצלום כתב-היד ולחוות את דעתו. תשובתו הייתה: מכתב ראש הגולה לא נראה כאגרת מקורית, אלא כדף מספר (מצחף) שזמנו המאה ה-11 לערך. גם פרופ' מלאכי בית-אריה הסכים עמו לגבי קביעה זו.

בחזרה למחקרי בורנשטיין: המכתב היווה עבור בורנשטיין ראיה שחשבון המולדות עדיין היה שונה בשנת 836. ולכן הוא הושפע בחקירותיו ושינה את דעתו לגבי תאריכים מס' 4 (בדעתו הראשונה) ו-6 (בדעתו השנייה – שם כותב זאת במפורש).

6. קולופון של כתב יד לנביאים אחרונים שנמצא בבית כנסת בקרסובור שבקרים.⁷¹

התאריך הבא מצוי בקולופון של כתב יד לנביאים אחרונים שנמצא בבית כנסת בקרסובור שבקרים, שהתפרסם ברשימת הכתובות של חבולסון:

בורנשטיין התייחס לתאריך זה במאמרו "תאריכי ישראל":⁷²

בכ"י של נביאים אחרונים, הנמצא בכנסית הרבנים בעיר קרסובור בקרים, נרשם בסופו, שבא ליד אחד מן האחים מירושת אביהם ביום א' לשבת בחדש מרחשון בכ"ה יום בו שנת ד' אלפים תר"ז ("עייין משא קרים", צד 25, וחבולסון Corpus Inscriptionum עמוד 187). מהשוואת יום השבוע עם יום החדש (שיש לתקנו עם חבולסון בכ"ח תמורת בכ"ה) יוצא, שהשנה מכוונת עם חשבון הבריאה שלנו.

כ"ה במרחשון שנת 4607 חל ביום חמישי, אבל כ"ח חל ביום ראשון. אבל זמן לא רב אחר כך, במאמר "דברי ימי העיבור האחרונים"⁷³ שינה בורנשטיין את דעתו וכתב:

יא. קביעת שנת ד"א תר"ז למנין בני מזרח. בפרק התאריכים (תאריך הבריאה, סמן ז) הענקנו מכ"י של נביאים אחרונים, אשר בכנסת הרבנים בקרסובור, רשימה אחת, האומרת על הספר הזה, שנמכר "ביום א' לשבת, בחדש מרחשון בכ"ה יום בו, שנת ד' אלפים תר"ז". וכדי לכוון הזמן עם קביעתו, תקנתו, בעקבות חבולסון, בכ"ח תמורת בכ"ה, אף-עלפי שבפסקימילה, שנמצאה בלוחות הנספחים לספרו של חבולסון, אות הא ברורה ומפורשת היטב ואין לפקפק בה. אבל עתה, אחרי אשר נודע לנו ממכתב ראש הגולה, שבשנת ד"א תקצ"ו היו משתמשים בחשבון משנה משלנו, ואחר אשר כפי הנראה הונהג חשבון מולדותינו קרוב לסוף הרבע האחרון של המאה השביעית (עין להלן ב"מחלקת בן מאיר"), הנה אפשר לשער, שמספר השנה פה הוא למנין הבריאה של בני מזרח, ושנקבעה שלא כחשבוננו. מולד תשרי של שנת ד"א תר"ז למנין וי"ד, שהיא ד"א תר"ח למנין בהר"ד, חל לפי חשבוננו ביום ד' וי"ז חלקים; אבל כאשר ידענו, היה חשבון המולדות שבאותו הזמן מוקדם משלנו בשעור י"ב שעות ותת"כ חלקים (אם חל מולד ניסן בשנת ד"א תקצ"ו בתחלת שעה רביעית) או ביי"א שעות ותת"כ חלקים (אם היה מולד ניסן בסוף שעה רביעית), וההבדל הזה יכול היה גם להתרבות במשך שתיים-עשרה השנים, שבין ד"א תקצ"ו עד ד"א תר"ח, עד שנפל המולד קדם גטר"ד ונקבע ראש השנה ביום ג', ויום כ"ה במרחשון ביום א'.

⁷¹ Chwolson, Daniel Abramovich. Corpus inscriptionum Hebraicarum: Enthaltend Grabschriften aus der Krim und andere Grab- und Inschriften in alter hebräischer Quadratschrift sowie auch Schriftproben aus Handschriften vom IX.–XV. Jahrhundert. St. Petersburg: H. Schmitzdorff, 1882.

⁷² חיים יחיאל בורנשטיין, תאריכי ישראל ח"ב, התקופה ט, תרפ"א, סימן ז', עמ' 228.

⁷³ חיים יחיאל בורנשטיין, דברי ימי העיבור האחרונים ח"א, התקופה יד-טו, תרפ"ב, סימן י"א עמ' 354,

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

כאן אנו רואים שבורנשטיין סמך על ההסבר שלו למכתב ראש הגולה, שהמולד המופיע במכתב מוקדם ב-12 שעות לחשבון המולדות של הלוח הנוכחי. בהערת שוליים מס' 1 שם כתב בורנשטיין:

הרא"א הרכבי, שראה גם הוא כ"י זה בקרסובור, אומר בספרו אלטידישע דענקמאלער (צד 233), שזמן הרשימה מסופק אצלו. את הספק הזה הולידו בלבד, כפי הנראה, שתי ברכות המתים, כתובות בראשי-תבות ברשימה אחרת, שבאה לפני רשימתנו, והן: נ"נ (נוח נפש) ויש"י עמה"ן (יבוא שלום ינוח על משכבו הולך נכחו) - על הסמן הזה האחרון הוא אומר: "ניכט צו זעהען" - שלפי הנחתו לא היו נוהגים באותו פרק בסמנים כאלה. אבל הרשימה הזאת מקוימת ומאושרת לכל פרטיה על-ידי החכם מקרסובור הרב ר' חזקיה מדיני ("משא קרים", צד 25) ועל-ידי הפרופיסור רוֹזֶן, שאשר אותה ואת הפקסימילה שלה (אצל חבולסון, Corpus Inscriptionen, col. 189). ודברי הרכבי, שאינו נקי בפעם הזאת מנגיעה בעדותו, חסרים כל יסוד.

בורנשטיין נותן אמון במקור ואיננו מעלה על הדעת שמדובר בזיוף, ואף מאשים את א"א הרכבי הפוסל את המקור בנגיעה. יפה חיווה דעתו על תעודה זו, שתיקונו הראשון של בורנשטיין נכון והשני שגוי, לדעתו הלוח הנוכחי כבר היה אז בתוקף – החל משנת 4599: ⁷⁴

מובן, כי לפי זה בהרשימה הנמצאת על כ"י של נביאים אחרונים אשר בכנסת הרבנים בקרסובור, שהספר נמכר ביום א' לשבת בחדש מרחשון בכ"ה יום בו שנת ד"א תר"ז, גם זולת השערתו שאזכיר אח"כ, שקודם שנת ת"ר כבר נתקן סדר קביעותנו של עכשיו, ההכרח לתקן כמו שתקן הח' בורנשטיין במאמרו "תאריכי ישראל" (התקופה ט' צד 228) בעקבות חבולסון: בכ"ח תמורת בכ"ה, שהרי בשנת ד"א תר"ז לכל הדעות חל ר"ה בשבת. לא כהשערתי השניה (ד"י העבור צד 354), שהכונה לשנת ד"א תר"ז למנין בני מזרח, שהיא שנת ד"א תר"ח למניננו, שמפני קדימת המולד נקבע אז ר"ה ביום ג'.

דוד כהנא, בספרו מעשי אבן רשף שנכתב להוקיע את מעשי הזיוף של אברהם פירקוביץ', חשד וטען שהתבצע כאן מעשה זיוף, והתאריך הנכון הוא ה' אלפים תכ"ז, שנעשה על-ידי גרידת הרגל השמאלית של ה-הא, והבסיס של הכ'. ⁷⁵ במאמר שכתב מלאכי בית אריה לאחרונה ⁷⁶ הוא קבע שהזיוף של כתב היד D62 (המכונה גם "קודקס קרסובור"), המכיל את נביאי תרי עשר, בוצע על ידי אברהם פירקוביץ' באמצעות הוספת טקסט מזויף למסמך קיים בכתב היד.

⁷⁴ צבי הירש יפה, קורות חשבון העבור, עמ' קא.

⁷⁵ דוד כהנא, מעשי אבן רשף, וינה תרמ"ד, עמ' 25.

⁷⁶ Beit-Arié, Malachi. "Supplement: The Forgery of Colophons and Ownership of Hebrew Codices and Scrolls by Abraham Firkowicz". *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China*, edited by Cécile Michel and Michael Friedrich, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, pp. 195-

206. <https://doi.org/10.1515/9783110714333-010>

דברים דומים כתב לפניו שמעון יקרוסון בספרו:

.С. М. Якерсон, *От буквы к литературе*, Санкт-Петербург 2016

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

להלן פירוט הדרך שבה נוצר הזיוף:

א. ניצול תשתית אותנטית: בכתב היד היה קיים שטר מכירה קדום אך ללא תאריך, הכתוב בכתב מזרחי חצי-מרובע ומיומן. פירקוביץ' השאיר את החלק הזה כפי שהוא כדי להעניק אמינות למסמך.

ב. הוספת הרשומה המזויפת: מתחת לשטר המכירה המקורי, הוסיף פירקוביץ' רשומה חדשה של "מכירה חוזרת". רשומה זו נכתבה בכתב יד גס (coarse script), השונה בבירור מהכתב המקורי והמיומן שמעליו.

ג. קביעת התאריך: ברשומה המזויפת ציין פירקוביץ' את התאריך מרחשון ד' תר"ז (שנת 846 לספירה). מטרתו הייתה להציג את כתב היד כקודקס העברי הקדום ביותר הידוע, המקדים את כתבי היד המתוארכים מהמאה העשירית.

ד. טשטוש מכוון: חלק מהאותיות ברשומה שהוסיף טושטשו במכוון. פירקוביץ' עשה זאת כדי להקשות על פענוח הנוסח וכדי להסתיר את עובדת היותו זיוף.

ישראל ייבין, כתר ארם-צובה: ניקודיו וטעמיו, מאגנס 1968, עמ' 371, הפריך את אמיתות התאריך הזה, בין היתר משום שלא ניתן לייחס את שיטת הניקוד, הטעמים והמסורה המופיעים בכתב היד לתקופה כה קדומה כמו אמצע המאה התשיעית.

לסיכום: מקובל היום במחקר שתאריך זה הוא זיוף של פירקוביץ'. ולכן כל העיסוק בתאריך המזויף הזה – מתייתר.

7. מסמכים ממחלוקת הלוח ד'תרפ"ב-ד'תרפ"ד

תאריכי ההשוואה הבאים מצויים במחלוקת הלוח שהייתה בין בני א"י לבני בבל בשנים ד'תרפ"ב-ד'תרפ"ד.

כיוון שהתיעוד על המחלוקת ברור, וכלל בשנים אלו הפרש של יומיים בין שני המרכזים, לא נותר כאן אלא להפנות לספרו של בורנשטיין, מחלקת רס"ג ובן מאיר, תרס"ד, ולמחקר העדכני והמקיף של סשה שטרן: Stern, Sacha. *The Jewish Calendar Controversy of 921/2 CE*. Brill, 2019.

סיכום

בורנשטיין עשה בכתביו שימוש ב-7 תאריכי השוואה. שניים מתוכם מעידים על שינוי בקביעות כל השנה, ו-חמשה הם תאריכי השוואה בודדים.

מתוך חמשת תאריכי ההשוואה הבודדים, יש לטעון היום כי

במאמר שבעמ' 144 – 160: "The Karasubazar Codex of the Later Prophets from the Collection of the Institute of Oriental Manuscripts (D 62)"

מאמר זה התפרסם קודם לכן ב:

Manuscrits hébreux et arabes. Mélanges en l'honneur de Colette Sirat
édités par Judith Olszowy-Schlanger et Nicolas de Lange. Brepols, 2014. P. 63–76.

שי ואלטר, "שיטת תאריכי ההשוואה של בורנשטיין",

יודעי בינה ו (תשפ"ו), מאמר 2, גירסה 1

אחד תואם את חשבונות הלוח העברי (מס' 1), אחד איננו תואם ומעיד על חלות ר"ה ביום א' (מס' 2), אחד מפוקפק (מס' 3), אחד הוא טעות סופר מוכחת (מס' 4), ואחד הוא זיוף (מס' 6). ומעניין לגלות למפרע שיש צדק בדברי הרב כשר לגבי שני תאריכי ההשוואה מס' 4 ומס' 6, המבקר גם את ההישענות על תאריכים מפוקפקים וגם את החזרתיות של בורנשטיין מההסברים שהציע:⁷⁷

ג. מביא ראיה מתאריך כתוב על כת"י נביאים אחרונים ומובא בהתקופה ח"י"ד דף 354 אין כדאי להאריך בזה. כי בעצמו הוא מתקן במקום כ"ה צ"ל כ"ח. ראה התקופה ח"י"ט 228. ויפה בספרו דף ק"א דוחה השערתו שהכוונה למנין בני המזרח. והרכבי, מובא שם, אומר בדרך כלל שזמן הרשימה מסופק אצלו. **יש להתפלא, איך אנשים אחראים רוצים להכריע בענינים העומדים ברומו של העולם היהודי, זמן חיתום העיבור, לסתור המסורה המקובלת, על סמך איזה כתובת. שאין ידוע לנו מי כתבה ואם בר סמכא הוא, ועוד כמה וכמה ספיקות. איזה קלות הדעת יש בזה ! ואותם הדברים יש לאמר גם בנוגע לתאריך של איזה שטר ישן מובא בחי"ד דף 354, שב. מפרשו בפלפול מחודד להביא ראיה לשיטתו. ובספר הזכרון לפוזננסקי דף מא. חזר בו ומצא דרך לפרש שהתאריך נכון ומתאים עם חשבוננו.**

אמנם היום יש כבר כמה עשרות תאריכי השוואה, רובם מקורפוס המצבות של צוער, ולדעתי הם מאפשרות פריצת דרך מחקרית של הבנה טובה יותר של תקופת הביניים, אשר לא הייתה אפשרית בזמנו של בורנשטיין.

⁷⁷ הרב מנחם מנדל כשר, סוד העיבור (תורה שלמה כרך י"ג), ירושלים תשי"ז ותשי"ד², עמ' 174.